BALKANLAR'DA OSMANLI DÖNEMİ MADDİ KÜLTÜR MİRASI EVRENİ

The Universe of the Material Cultural Heritage of the Ottoman Period in the Balkans

Dr. Suat ALP*

ÖZ

Balkanlar'daki Osmanlı dönemi maddi kültür mirasının evrenine yönelik bu çalışmanın amacı, bölgenin Osmanlı dönemi kültür mirası algısının günümüz maddi kültür mirası verilerine yansıyan yönünü ele almak ve aslında evrenin bu algıyı yeniden oluşturmada nasıl etkin bir rol oynayabileceğini ortaya koymaktır.

Balkanlar söz konusu olduğunda sosyal bilimlerin hemen her disiplininin bölgeye özgü araştırma alanı, evreni ve örneklemleri mevcuttur. Sanat Tarihi disiplini de bölgenin kültürel mirası kapsamının tarihsel perspektifini ve sanatsal birikimini içine alan derinlikli bir araştırma alanını oluşturmaktadır. Bölgede özellikle son yüzyılda yaşanan ve izleri halen taze olan trajik gelişmeler göz önüne alındığında kültürel mirasın korunması konusu özellikle önem kazanmaktadır.

Balkan Yarımadası'nda, 1371-1912 yılları arasında süren Osmanlı döneminden günümüze büyük bir kültür mirası kalmıştır ve bu miras, Balkanlar'daki tüm ulusların ortak mirasıdır.

Anahtar Sözcükler

Balkanlar, Osmanlı Dönemi, maddi kültür mirası.

ABSTRACT

The aim of this study is to discuss the perception of the cultural heritage of the Ottoman period in the Balkans and to put forward the universe of this heritage which could be effective to form this perception again.

When the subject of a research chosen as Balkans in question, lots of the disciplines of social sciences have had their own research universe and patterns. The history of art is also a comprehensive research field on cultural heritage because of its historical perspective. When the last war in the region and its traces taken into care we can easily state the importance of the preservation of the material cultural heritage.

A very comprehensive cultural heritage has been left from the Ottoman period from the years between 1371 and 1912 and this context is a common cultural heritage for all nations in the Balkans.

Key Words

Balkans, Ottoman Period, cultural heritage.

Giriş:

Balkanlar'daki Osmanlı dönemi kültür mirası artık çoktan geçmişte kalmış Osmanlı Devleti'nin kalıntıları değil, bugün de bölgede yer alan tüm ulusların adeta kendi kültürel genlerine işlemiş bir olgudur. Günümüzde Balkan uluslarının dillerinde, edebiyat ve sanat alanlarında, kentlerinde ve müzelerinde bu genetik dizilimi görmek, reddetmekten çok daha kolaydır. Bu çalışmada bölgedeki Osmanlı dönemi kültür mirası algısının günümüz maddi kültür mirası verilerine yansıyan yönünü ele almak ve aslında evrenin bu algıyı yeniden oluşturmada nasıl bir etkin rol alabileceğini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Yüzyıllarca ortak yaşam deneyimine sahip olmuş nesillerin el sanatlarına baktığınızda bu durum o eseri üreten kültürel örüntünün mayasında kendini açıkça ifade etmektedir. Balkanlar'daki bir halı, bir kilim, bir işleme bir bakır tepsi dahi pek çok şey söylemektedir aslında. Pek çok araştırma (Radojkovic-Milovanovic 1981, Petković,1983, Nicolescu 1968, Sotirov 1985, Karamehdovic 1980), bu verileri "evet etkileşim olmuştur, iliş-

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Görevlisi

kiler sonucu esinlenmeler de olmuştur" şeklinde değerlendirmektedir. Ancak sanatın-sanat eserlerinin içinde yaratıldığı o "Balkanlı"-"Osmanlı" kültür örüntüsü sadece "etkileşmemiştir" adeta birlikte "oluşmuştur".

Evrenin öznitelikleri:

Bir bilimsel çalışmanın evrenine, genel tanımıyla "üzerinde araştırma yapılacak olan, belirli bir tanıma uyan ve araştırma sonuçlarının genellenmek istendiği birimler topluluğudur" denilebilir. Araştırmacılar, doğrudan gözleyerek ya da ondan seçilmiş bir örnek küme üzerinde yapılan gözlemlerden yararlanarak, evren hakkında görüş bildirirler. Böylelikle genel evren, tanımlanması kolay, fakat ulaşılması güç ve çoğu zaman imkansız olan birimler bütünü olarak görünür. Sosyal bilimlerin farklı disiplinlerindeki bilimsel araştırmalarda seçili örneklemler üzerinden evren değerlerinin kestirilmesi amaçlanır. Bilim insanları araştırma alanlarına göre evren ve örneklem seçimlerini yaparken özellikle bilimsel verimlilik ve tutarlılık değişkenlerini göz önüne alarak bir tercih yaparlar. Böylelikle araştırmanın sınırları, amaç ve hedeflere yönelik araştırma yöntem ve süreçleri açıklık kazanır. Çalışmaların sonunda da evrene yönelik çıkarımlarla bilimsel sonuçlara ve önerilere gidilir. Bizim burada dikkati çekmek istediğimiz nokta o evrenin o andan itibaren "başıyla ve sonuyla" belirli statik/durağan bir bütün olmadığı, kendisinden sonraki araştırmalar ve kendisinden yardım alacak diğer disiplinler için de yeni evrenlerin bir parçasını oluşturduğudur. Bizleri bu belirlemeye iten etken, sanat tarihi bilim dalının araştırma yöntem ve sayıltıları ile Balkanlar'daki Osmanlı Dönemi maddi kültür mirası üzerine yürütülen çalışmalarla erişilebilen sonuçların, araştırmacıları sürekli evrilen daha ileri bir evrene götürmesi ve diğer bilim dalları ile etkileşerek, işbirliği yaparak, ufkun ne kadar daha ileri götürülebileceğinin öngörülebilmesidir.

Balkanlar söz konusu olduğunda sosyal bilimlerin hemen her disiplininin bölgeye özgü araştırma alanı, evreni ve örneklemleri olmuştur. Bulgular ve çıkarımlar yoluyla bölgedeki pek çok problem ve sorunlara çözüm amaçlanmıştır. Sanat Tarihi disiplini de bölgenin kültürel mirası söz konusu olduğunda tarihsel-zaman boyutunu da işin içine alan derinlikli bir araştırma alanını oluşturmaktadır.

Kültürel Miras:

Bölgede özellikle son yüzyılda yaşanan ve izleri halen taze olan trajik gelişmeler göz önüne alındığında kültürel mirasın korunması konusu öne çıkmaktadır. Özellikle bölgede yaşanan savaşlar sonrası uluslar arası işbirlikleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgili kurum ve hükümetlerinin sorumlu yaklaşımlarıyla bölge ülkelerinde savaş dolayısıyla yıkıma uğramış pek çok mimari eser onarılmakta, geleceğe yönelik olarak belgelenmekte ve koruma altına alınması amacıyla çalışmalar yürütülmektedir. Ancak burada önemsenmesi gereken nokta "maddi kültür mirası" denilen olgunun sadece mimari eserlerden oluşmadığı, sanatsal bir özenle yaratılmış bugün için el sanatı eserleri diyerek genelleyebileceğimiz her türden taşınabilir eserin de o kültürel mirasın maddi birer örneği olduğudur. Bölgede yaşanan savaşlarda özellikle Osmanlı Dönemine ait mimari kalıtlara yönelik hınç ve kin dolu eylemler medya organlarına dahi yansımış ancak diğer maddi kültür mirası kalıtlarına yönelik son derece kısıtlı bilgi akışı olmuştur. Savaş sırasında aslında ulus kimliğin temsili olduğu varsayılan müze, arşiv ve kütüphaneler özellikle hedef olmuştur. Osmanlı dönemi kadastrolarının ve on binlerce yazma eserin bu-

lunduğu Saraybosna kütüphanesi bombalanmış, yakılmış, ulusal müze sürekli topçu ateşi ve taciz atışlarının hedefi olmuş, eserler zarar görmüş, yok olmuş, hatta müze müdürü de çalışırken yaşamını yitirmiştir. Osmanlı dönemi maddi kültür kalıtı içerebilecek bölgedeki pek çok müze ve koleksiyon savaş durumu olmasa dahi soğuk savaş sonrasının soğuk kaderine terk edilmiş, pek çoğu yaygın medyada konu edilmemiş olsa dahi eserler kaçırılmış, satılmış hatta birkaç yıl sonra ünlü müzayede evlerinin kataloglarına girmiştir. Benzer üzücü durum sadece Balkanlar'da değil Ortadoğu'da, Irak örneğinde de gözlemlenmiştir.

Sanat Tarihi ve Maddi Kültür Mirası Evreni:

Sanat tarihi biliminden yola çıkarak karşı karşıya bulunduğumuz evreni analiz etmeye çalışacak olursak; sanat, en yalın tanımıyla insanın kendini ifade etme yollarından biridir. Sanat, biçim yaratır. Sanat Tarihi; insanın özünü, ortaya çıkışını ve oluşumunu yorumlayan, insanın çevresinde sanata konu olmuş bütün eserleri belirli bir kronolojik sıraya göre inceleyen, bir eserin ortaya çıkış koşullarıyla birlikte, o eserle gelen yenilikleri değerlendiren, değişme ve gelişmeleri belirleyen bir bilim dalıdır. İnsanın çevresinde oluşturduğu veya kurduğu her şey bir kültürdür. İnsanların yaşadıkları coğrafya kadar aldıkları kültür de yaratılarının oluşmasında büyük rol oynar. Belirli bir kültür çevresindeki sanat yapıtlarında görülen ortak özellikler, o toplum kültürünün de yansımasıdır. Her bilim dalı gibi Sanat Tarihi'de kendini merkeze koyarak çevresindeki alanlardan yararlanır. Balkanlar'daki maddi kültür mirası verilerini araştırırken eserler ve dekoratif içerikleri ve sanatsal göstergeleri dışında farklı bilimsel alanlardan yöntem ve analizlere de gereksinim duyulmaktadır. Bunun başlıca nedeni erişilen sanat tarihsel bulgulara bu sosyolojik-etnografik, tarihsel ve halk bilimsel sorgulamalar sayesinde gidilebilmesi ve bunun yanında eserleri içinde oluştukları ortamın bütün belirleyenleriyle ele alma gerekliliğidir. Bu etkenleri N. Hadjinicolau sanat tarihsel bir araştırma yöntemi olarak şu şekilde dile getirmektedir.

"Burada öne sürülen yöntemin esası, bir sanat yapıtının yalıtık bir üretim olmadığını ve o sanat yapıtının içinden çıktığı ve onlar sayesinde açıklandığı koşulları incelemek gerektiğini kabul etmekten ibarettir. … Bir topluluğun toplumsal ve düşünsel durumu, o sanatçının toplumsal ve düşünsel durumunun ölçütü (standardı) dür; sanatçılar o toplum içinde yalıtık insanlar olarak yaşamazlar. Dolayısıyla şu yasayı belirtmemiz gerekir: Bir sanat yapıtını, bir sanatçıyı ya da sanatçı grubunu anlayabilmek için, onların içinde yaşadıkları çağın genel toplumsal ve düşünsel durumuna ilişkin duru bir kavrayışa sahip olmamız gerekir. Sanat yapıtı, çevresindeki toplumsal ve düşünsel etkinliklerin tümünden oluşan koşullar tarafından belirlenir..." (Hadjinicolau 1987: 49-51).

Dolayısıyla bölgeye yönelik sanat tarihi araştırmalarında eserlerin olduğu kadar sanatçılar ve içinde yer aldıkları sosyo-kültürel doku da problemleri biçimlendirmektedir. Bugünün maddi kültür mirasını oluşturan, o dönemde Osmanlının bölgedeki hakimiyeti süresince devam eden, yenilenen-yönlenen el sanatları üretimi ve eserleri konusu Osmanlı Sanatı bütünü içinde şimdiye dek bir arada değerlendirilmemiş ve günümüz siyasi sınırları dolayısıyla da ayrıksı öğeler-malzemeler olarak düşünülmüştür. Oysa Balkanlar'da Osmanlı dönemi, oldukça özgün, çoğul, kolektif ve bir o kadar da farklı olanın bir arada yaşadığı bir kültürel ve sanatsal miras bırakmıştır.

Osmanlı Dönemi Kültür Mirası ve Tarihsel boyutu:

Bu çalışmanın başlığından da anlaşılacağı üzere evrene bakışımızı, evrenin kapsamını görebilme isteğimizi ortaya koyabilmek için "Osmanlı Dönemi Kültür Mirası" nitelemi kullanılmıştır. Burada amaç, asla bugüne dek bölgeye yönelik "Türk Kültür Mirası", "Osmanlı Kültür Mirası" üzerine yapılmış saygın bilimsel emek ve araştırmaları eleştirmek değil, aksine bölge ülkelerinin bu kültürel mirası "ötekinin" veya "dünün" ürünleri olarak değil, kendilerinin de içinde mayalandığı, yoğrulduğu beşyüz yıllık bir süreç olarak algılamalarını önermek, bölgenin tüm değişkenlerini tüm bileşenleriyle kapsama almak isteğidir.

Bu konuda günümüze değin süregelen algılamaları M. Todorova şu belirlemesiyle dile getirir:

"Bir yandan Balkanlar'daki Osmanlı İmparatorluğu'na, öte yandan Osmanlı mirası sorununa yönelik birbirinden tümüyle farklı iki temel yaklaşım söz konusudur. Osmanlıyı nasıl tanımlayacağız? Mirasla kastettiğimiz ne?" (Todorova 2000: 72).

Todorova'ya göre, Osmanlı'nın tanımları, Osmanlı mirasının en azından iki yorumunu getirir. Bir tanıma göre, Osmanlı, siyasal açıdan otokton Hıristiyan ortaçağ toplumlarına (Bulgar, Yunan, Sırp, Slav vb.) dayatılan, dinsel, toplumsal ve kurumsal açıdan yabancı bir unsurdur. Siyasal alanda olduğu gibi sosyal ve sanatsal alanlarda da Osmanlı'nın izleri saptanabilir, ama bunlara söz konusu toplumların yerli, doğal bünyesine yapılmış organik olmayan eklentiler gözüyle bakma eğilimi vardır (Todorova 2000: 72). Getirilebilecek ikinci yorum ise Osmanlı mirasını Türk, İslam ve Balkan geleneklerinin karmaşık bir sembiyozu olarak görme biçimidir. Bu yorumun gerekçesi, yüzyıllarca süren birlikte yaşayışın ortak bir miras oluşturması gerektiği ve Osmanlı Devleti tarihinin (ve bu kapsamda sanat tarihsel verileri oluşturan maddi kültür öğelerinin) devletin tebaasının tamamının (dinsel, toplumsal, mesleki vs) tarihini ve maddi kültür birikimini de oluşturduğudur. Bu yorumun dayandığı olgular, dinsel, kültürel ve kurumsal alanlarda erken dönemlerde başlayan senkretizmdir (Todorova 2000: 75-76).

Tarih sayfaları aslında kültürel mirasları bu türden "ötekileştiriş-yok sayış" veya "benimseyiş-içselleştiriş" lerle doludur. Balkanlar söz konusu olduğunda ise bu acımasız kader Osmanlı dönemi kültür mirasını Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminden 20. yüzyıla hatta günümüze kadar uzatabileceğimiz bir süreçte "dünün" ve "ötekinin" olarak baskın bir algılama tercihi olarak öne çıkmaktadır.

Bu evrenin tarihsel boyutuna ve bileşenlerine bakacak olursak, Osmanlı Devleti'nin Balkanlara girmesiyle, Balkanlar'da askeri aşamalarda ilerleme kaydedildikçe fethedilen topraklar devletin yönetsel organizasyonu içinde belirli idari birimler halinde bölümlendirilerek yönetsel bünyeye dahil edilmiştir. Fetihlerin başlangıcıyla Rumeli'de bir Beylerbeylik kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki egemenlik sürecinde yönetsel organizasyon açısından "Rumeli" nitelemi coğrafi bir bölge tanımını içerdiği kadar, idari bölümlendirmede de gittikçe büyüyen bir yönetsel birimi ifade etmiştir. Kendisine bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleşiminden kazalar, kazaların birleşiminden sancaklar, sancakların birleşiminden de eyaletler oluşturulmuştur (Halaçoğlu 1991: 73-74). Balkanlar'da egemenlik altına alınan bölgeler, idari ve stratejik statülerine göre birer liva halinde sınıflandırılmıştır.

Balkanlar'da kurumsallaştırılan

yönetsel organizasyon kapsamında 17. yüzyılın sonunda eyalet ve sancak yönetiminde önemli değişiklikler olmuş, 18. yüzyıldan sonra sık sık tekrarlanan Rus işgalleri ve sosyal ve idari sorunlar nedeniyle sancak yönetimi varlık gösteremez olmuş, ayanlar güçlenmiştir (Çadırcı: 1991:33). Tanzimat'ın ilanı ile birlikte eyaletlerde merkezi denetimin etkinleştirilerek yaygınlaştırılması için çaba sarf edilmiştir (Shaw 1983: 118).

Osmanlı döneminde bölgede mevcut başlıca etnik ve dinsel bileşenlerin bilinçli bir sosyal organizasyon sisteminin içine katıldığı görülmektedir. Osmanlı öncesinde bölgede yerleşik feodal yapı ve sınıfsal ayrıcalıklar dönüştürülerek sosyal dokunun, üretim ilişkileri, verimlilik, toprak ve işletme mülkiyeti, vergilendirme ve görevlendirme gibi yeni tanımlarıyla oluşturulmuş kurumsal yapıya katılımı sağlanmıştır. Ana hatlarıyla söz konusu sosyal yapının etnik bileşenlerine bakacak olursak; Yunanlılar, Mora yarımadası, Teselya ve Ege Adaları'nda bulunuyorlardı. Bulgarlar, Osmanlılar Bulgaristan'ı fethe başladıkları zaman yaklaşık bugünkü sınırlarının kuzey yarısı içinde yer alıyordu. Türk asıllı oldukları öne sürülen Bulgarlar tamamen Hıristiyanlaşmışlardı (Feher 1985: 80-84). Güney Slavları'ndan Sırplar, Hırvatlar, Boşnaklar ve Karadağlılar akraba topluluklar olarak Osmanlı öncesinde kimi zaman ayrı ayrı kimi zaman birleşik devletler kurmuşlardır (Hajek 1965: 556). Sırplar, eski Yugoslavya'nın güneyinde, Arnavutluk, Bulgaristan ve Yunanistan arasında kalan bölge ile Vidin ve Belgrad'a kadar olan bölgede bulunuyordu. Ancak Osmanlılar'ın Rumeli'ye geçtikleri yıllarda Mora Yarımadası dışında hemen hemen bugünkü tüm Yunanistan Sırp işgali altında idi (Hajek 1965:560, 561). Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı egemenliğine giren Bosna, doğudan Sırbistan, batıdan Dalmaçya, güneyden Hersek, kuzeyden ise Macaristan ile çevrili olan bölgede bulunuyordu. Bosnalılar Osmanlı yönetimi altında büyük ölçüde Müslümanlaşmışlardır. Güney Slavları'nın İslâmlaşması, Bosnalı Müslümanların da yeni etnik oluşumlarının başlangıcına işaret eder. Bu konuda yapılmış çeşitli araştırmalar İslamlaşma sürecinin asırlarca sürdüğünü ve Bosnalı soyluların yanı sıra köylüleri de kapsadığını göstermektedir (Kreşevljakoviç 1949). Bugünkü Arnavutluk'taki Arnavutların da Sırplar, Hırvatlar, Karadağlılar gibi Trak ve İlliryalılar'ın devamı oldukları öne sürülmektedir. Osmanlı dönemi öncesinde önce Katolik sonra Ortodokslaşan Arnavutlar Osmanlı egemenliğiyle birlikte büyük ölçüde Müslümanlaşmışlardır (Ercan 2001:84). Öte yandan Katolik Macar ve Romen unsurların da sürekli Osmanlı dönemi Balkanlar'ının siyasal ve sosyal bileşenlerinin içinde yer aldığı görülmektedir. Osmanlı döneminde Romenler bugünkü Romanya'nın güney ve doğusunu kaplayan Eflak, Boğdan ve Beserabya bölgelerinde iki ayrı voyvodalık halinde bulunuyordu. Güneydeki Eflak voyvodalığı ile kuzeydeki Boğdan voyvodalığı Osmanlı topraklarına doğrudan bağlanmadan özerk bir yöntemle yönetildi (Ercan 2001: 85). Macarlar, 9. Yüzyıldan itibaren Asya'dan gelen Hunlar, Macaristan'a yerleşmişlerdir (Feher 1999: 34-40). Osmanlı döneminde uzun dönem Kuzey Bulgaristan, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Hırvatistan üzerinde Osmanlılarla egemenlik mücadelesi vermişlerdir. Ayrıca Osmanlı egemenliğinin sürdüğü yüzyıllar süresince de bölgeye Türkmenler, Çerkezler, Tatarlar, Ermeniler, Çingeneler ve Yahudiler gibi birçok yeni topluluklar da gelmiştir (Castellan 1995:117-119).

Osmanlıların Balkanlar'daki egemenlik faaliyetleri kapsamında özellikle sağlanan egemenliğin sürdürülebilir ol-

ması açısından en önemli kozu sosyal yapıya yönelik uygulamaları idi. Egemenlik altına alınan bölgelerde herhangi bir etnik ayrımcılık uygulanmıyor, aksine mevcut sosyal koşulları daha da sağaltarak dinsel statüler korunuyor ve sürdürülmesine olanak tanınıyordu. İnalcık'a göre, imparatorluklarını özel koşullar altında kuran Osmanlılar, Hıristiyanlara ve Yahudilere karşı özellikle hoşgörülü ve uzlaşmacı oldular. Osmanlıların Balkanlar'da milyonlarca Hıristiyan uyruğu vardı. Bu Hıristiyan kitleleri kazanmak ihtiyacı hissettiler. Bunun için yalnız kilise örgütlerini değil, aynı zamanda fetih öncesi adetlerini, vergilerini ve yerel kurumlarını da korumalarına olanak tanıdılar (İnalcık 1954:114). Hatta fatihlerle işbirliği yapan Rum, Sırp, Bulgar ve Arnavut askeri sınıfı mensupları çoğu zaman eskiden sahip oldukları imtiyazları aynen koruyarak, Hıristiyan tımar sahipleri olarak Osmanlı askeri sınıfıyla bütünleştiler (İnalcık 1996: 69).

Balkanlar'ın Osmanlı dönemindeki nüfus yapısı ve demografik gelişimine baktığımızda bölgenin baskın nüfusunun gayri müslimler olduğunu görürüz. Ayrıca Balkanlar'da Osmanlı döneminde kesin bir iskan ve kolonizasyon stratejisi izlendiği konusu da sorgulanmaya açıktır. Bölgenin Osmanlı dönemi nüfus yapısının demografik değişkenliği, göç ve sürgün olguları söz konusu iskan ve kolonizasyon konularının araştırmacılarca da sorgulanmasını sağlamaktadır (İnalcık 1993: 45-48). Bölgeye büyük oranda Türkmen ve Yörük göç ve sürgününün olduğu bilinmekte ve belgelenebilmektedir. Ancak bu göç sonucunda oluşan iskan ve bu iskan-edilme- yoluyla oluşan görüntünün "kolonize etme" kastını ne kadar içerdiği konusu tartışmaya açıktır. F. Yenişehirlioğlu, Balkanlar'daki kent oluşum ve değişimleri üzerine yaptığı çalışmasında, bölgenin iskan verilerini oluşturan kent dokuları, mimari ve kurumsal yapılarından yola çıkarak yerleşimlerin bir şekilde organik olarak kendi iç potansiyelleriyle oluşup değişebildiğini belirlemekte ve devlet ideolojisinin fiziki dokunun oluşturulması veya değiştirilmesi sürecinde ancak Osmanlı sosyal, politik, dini, ekonomik ve askeri sistemini yansıtan kurumlar ve mimari yapıtlar aracılığıyla toplumsal mekana yansıdığını belirtmektedir (Yenişehirlioğlu 2000:886-892).

Tüm Balkanlar kapsamında gerek kentsel gerekse kırsal alanda yüzyıllarca ortak bir yaşamı ve tarihi paylaşmış halkların yaşamlarının her alanında çoğul sosyal yapının etkileşimini bulmak olasıdır. Bu durum yerel dillerde dahi kendini göstermiş, sadece toponimlerde (yer adları) değil, Bulgarca, Yunanca, Sırpça, Arnavutça, Romence ve Macarca'da pek çok Türkçe kelime yerleşmiş ve bu ulusların sözlü ve yazılı edebiyatlarında da birbirlerine ilişkin etnografik ve sosyal motifler yer almıştır.

Bu aşamada, Balkanlar'ın iktisadi yaşamını ana hatlarıyla ele alacak olursak; konu kapsamında araştırma yapanların ortak kabul ile savundukları görüş, Balkanlar'da Osmanlı egemenliği ile beraber sağlanan barış ve bütünlük sayesinde iktisadi yaşamda verimliliğin arttığı yönündedir. N. Jorga, Balkanlar'da Osmanlı imparatorluk düzeninin, Balkanlar içi barışı sağlayarak ticaret ve şehirleşmeye yol açtığını ortaya koymaktadırlar. Jorga'ya göre Türk fetihleri ile Balkan ticareti bir gelişme dönemine girmiş, o ana dek mevcut küçük devletlerin sınırları ve gümrükleri kalkmış, yerine Balkanlar'da düşük dış gümrük tarifesi uygulayan güçlü birleşik tek bir imparatorluk düzeni gelmiştir (Jorga 1948: 31). T. Stoianovich'e göre, Balkanlar'ın ticarileşmesinin boyutlarından biri, Tuna ile Sava'nın güneyinde kalan bölgedeki panayır sayısının, 1300'de yaklaşık 50 iken, 1400'lerde 60-100'e kadar çıkmış

olmasıydı. 1600'e kadar 100 dolaylarında sabitlenen panayır sayısı 17. Yüzyıl sonunda 200-400 arasındadır (Stoianovich 1999: 237).

Osmanlı döneminde Balkanlar genelinde gittikçe gelişen bir iç ve dış ticaret potansiyeli oluşmuş, bölge içerdiği iktisadi ve sosyal potansiyelle devletin en önemli gelir kaynaklarını barındırmıştır. Bölgenin iktisadi potansiyeli Osmanlı egemenliği öncesinde çok parçalı ve daha içine kapanık iken, Osmanlı dönemiyle beraber geçirdiği siyasal dönüşümle birlikte küçük devletçiklerden değil, yol ağlarıyla birbirine bağlanmış egemen tek bir güç altında kendi potansiyelini gerek iç gerekse dışa dönük ticari olanaklarla geliştirmiştir.

Balkanlar'daki Osmanlı dönemi maddi kültür mirasının verileri:

Sanat tarihi araştırmalarımıza konu olan günümüze ulaşabilmiş eserlere değinecek olursak, Osmanlı egemenliği süresince aynı bölge ve aynı süreçte farklı etnik-dinsel ve kültürel kökenlere sahip toplulukların ortak günlük yaşamları sayesinde kullanım bulmuş ortak maddi kültür unsurlarını oluşturan gereçlerle, eserlerle karşılaşmaktayız. Kendilerine ait olan ve başka kültürlerden benimsedikleri deneyimleri de beraberinde getiren Osmanlılar, Balkanlarda başta Ortodoks Hıristiyan halkları olmak üzere, bu topraklarda yaşayan halkların kültür ve gelenekleriyle karşılaşmışlardır. Balkanlarda günlük gereksinimlerin karşılanması için kullanılan eşya ve gereçlerin Osmanlı'nın gelişinden önce de var olduğu bilinmektedir. Ancak Osmanlı egemenliği ile birlikte söz konusu halk katmanlarına yaşamlarının her aşamasında kendini gösteren yeni etkenlerin eklendiği ifade edilebilir. Üstelik gerek birey gerekse aile ve toplum basamaklarında bölge için yepyeni sayılabilecek bir Müslüman yaşam biçimi bölgeye dışarıdan kendi deneyim ve birikimi-gelenekleri ile beraber gelmiş ve varolan sosyal katmanları da içine alarak yeni yapısal-kurumsal düzenler getirmiştir. Örneğin en azından yeni kent-ev-yaşam organizasyonundan doğan adet ve alışkanlıkların zorunlu kıldığı ihtiyaçların karşılanması için gereği duyulan zanaatların da belirip gelişmeye başladığı görülmektedir. Bu durum sadece o etnik ve dinsel yapıya özgü kalmamakta farklı din-dil ve kültürlerce de ortak-kolektif yaşam gereği paylaşılmakta-benimsenmektedir. Özellikle bölgede halen daha kullanılmakta olan bakır kap-kacak terminolojisindeki Türkçe kökenli kelimeler bu belirlemeyi ve etkileşimin düzeyini desteklemektedir.

Öte yandan sanat tarihi açısından da izlenebilir bir gelişim süreci özellikle -eğer eserlerde yer verilmişse- dekorasyonda kendini göstermektedir. Osmanlı döneminin belirgin bir süsleme dili günlük kullanım eşyalarında da bu dönemde oluşmuş ve kullanılmıştır. Söz konusu günlük kullanım gereksinimlerine yönelik ürünlerin geleneksel üretimi halen çoğu Balkan kentinde devam etmektedir.

Bu kapsamda ürünler ve dekoratif içeriklerini sanat tarihsel yaklaşımlarla ele alınırken sorgulanması gereken bir nokta da ürünün söz konusu sosyo-kültürel coğrafyada nasıl bir süreç ve gaye ile bir "sanat eseri" haline geldiği ve bunun belirleyicisi olan talep ve üretim koşullarının belirleyenlerinin başkentten uzakta ancak siyasi egemenlik ölçütleri açısından "Balkanlı-Osmanlı bir dokunun maddi kültür verileri" olduğudur.

Söz konusu ortama baktığımızda karşımıza çıkan tablo; yeni Osmanlı egemenliği ile oluşturulmuş yeni siyasal ve sınıfsal sosyal tanımlamalar içerisinde ortodoks-hıristiyan yoğun bir nüfus yapısı müslüman bir yönetimin altında azınlık unsurları olarak değil, bütünün

doğrudan kendi parçaları olarak yer almış ve bir bireşimin oluşturucusu olmuşlardır.

Bu noktada önemle vurgulanması gereken nokta –özellikle de Balkanlar söz konusu olduğunda- Osmanlı döneminde ortodoks Hıristiyan çevreye ait maddi kültür verileri "öteki"nin eserleri değil Osmanlı'nın içinde yaşayan hıristiyan kültürün öğeleri olduğudur. Siyasi açıdan toplumsal sınıflama tanımı olarak her ne kadar müslim, gayri müslim ayrımı vardı ise de yaşayan sosyal dokuda tımar sistemi, sipahilik kurumu gibi faktörler hem geleneksel hem de günlük yaşantısı açısından her iki sosyal dokuyu birbirine eklemlemiştir. Bu kapsamda el sanatları üretimine baktığımızda kolaylıkla bu çoğul ve kolektif dokuyu belirleyebiliriz. Saray için çalışmış hıristiyan ustalar, hıristiyan sipahilerin manastırlara bağışlamak üzere müslüman ustaların da çalıştığı atölyelere yaptığı siparişler, ya da özellikle ticarete konu olan üretimde hıristiyan ve müslüman işgücünün aynı esnaf örgütü içerisinde çalışması ve Müslüman yaşam kültürüne ait eserleri hıristiyan tüccarların tüm Avrupa ölçeğinde pazarlayabilmesi bu ortamın göstergeleridir. Bu çoğul kolektif ilişkiler bütünü söz konusu eserlerin günümüze dek kalan örneklerinin oluşum sebepleridirler.

XV. yüzyıldan itibaren Balkanlar'da daha büyük bir coğrafi ölçek ve süreklilikte yerleşen Osmanlı siyasi egemenlik sürecini bölgedeki araştırmacılar, sanat tarihi açısından da bir eşik olarak kabul etme eğilimindedirler."Türk işgali ile beraber", "Türk tahribatı sonrası", "Türk hakimiyetiyle" gibi nitelemelerle söz konusu sanatsal üretimde bir dönüşüm aramaktadırlar (Radojkovic 1966, Fiskovic 1949, Petkovic 1983, Şakota 1981, Karamehmedovic1980, Sotirov 1985). Ancak bu durum siyasal dönüşüm kadar beş yüz yıl boyunca gözlenebilecek bir deneyimsel gelişimin de doğal sonucudur .

Ürünlerin-eserlerin günümüzde mevcut örneklerinden ve eserlerin varlığına dair bilgiler veren tarihsel kayıtlardan yola çıkarak beş yüzyıllık el sanatları üretim potansiyeline baktığımızda, 15. yüzyıl, Balkanlar'da siyasal ve sosyal açıdan olduğu kadar sanatsal açıdan da "Osmanlı" olanının yeni yerleşmeye başladığı kimi "yeni"lerin de beraberinde oluşmaya başladığı bir yüzyıldır. Balkanlarda o ana dek diğerinin olarak görülen veya değerlendirilen bir kültür ve onun sanatsal maddi verileri ile –Osmanlı sanatı ile- tanışmalar başlamış ve bir tür birlikteliği önceleyen bir araya gelişler kendini göstermiştir.

Ancak bu noktada konuyu tek bir yargı ile beslemek mümkün görülmemekte, onu çevreleyen koşulları da dikkate almak gerekmektedir. Eserlerde görülen ve Osmanlı sanatı izleri olarak tartışılan unsurlar aslında sadece bir etkileşimin değil bundan daha ileri bir aşamanın "bir bireşimin" sonucudurlar. I. Sotirov'un Bulgaristan'daki liturjik gümüş eserlerde görülen Osmanlı dönemi süsleme dağarcığına yönelik olarak şu belirlemesi dikkati çeker.

"Bu durum üslupların mekanik bir karışımından çok, özellikle ve bilinçli olarak oluşturulmuş, organize edilmiş bir estetik beğeni anlayışıdır" (Sotirov 1985; 144).

Genel olarak Balkanlar'daki Osmanlı Dönemi el sanatları üretimine baktığımızda eserler, bölgeye özgü işlevleri, emekleri ve dekoratif içerikleri kadar kendileştirdikleri Osmanlı süsleme sanatı beğenisiyle de dikkati çekmektedirler. Bu durum aynı zamanda Hıristiyan kültürlere ait farklı liturjik eserlerde de karşımıza çıkabilmektedir. Bu da Balkanlı bir atölyenin-sanatçının üretiminde estetik ve beğeni açısından

"Osmanlı" olan "öz"ü ne düzeyde algıladığı ve uyguladığının göstergesidir.

İşte bu tablo bizleri bölgedeki Osmanlı Dönemi maddi kültür mirasının evrenini bir bütün olarak araştırmaya, yeni ve evrilen koşullara göre algılamaları belirlemeye ve geleceğe yönelik çalışmalar yapmaya zorunlu kılmaktadır. Kültürel miras algısı üzerine pek çok bilimsel çalışma yapılmış, üretilen bilgi ve birikim yaygınlaştırma projeleriyle uygulanmaya da çalışılmıştır. Ancak Balkanlar söz konusu olduğunda en önemli etkenin o algıyı yönlendiren politikalar ve onu benimseyen-benimsetilen bireyler olduğu deneyimlerle anlaşılmaktadır.

Evrene yönelik yaklaşımlar:

Balkanlar'daki Osmanlı dönemi maddi kültür mirası evreninin kapsamı sadece bu mirasın geçmişteki kökleri ile sınırlı değildir. Sözü edilen maddi kültür verileri, miras olarak kaldıkları yeni evrenin de birer parçası durumundadır. Bu evren, günümüzün siyasi, sosyal, bilimsel ve teknolojik koşulları gibi pek çok değişkene sahiptir. Balkanlar'da son yirmi yılda yaşanan siyasal ve sosyal başkalaşım, artık günümüz siyaset bilimcilerince bir evrim süreci olarak dile getirilmektedir. Bu süreçte bölgenin sosyal yapısı da her türden etkileşime ve hatta bölgede yürütülen sosyal inşacı politikalarla yönlendirmelere sahne olmuştur. Günümüzde de halen devam eden bu süreçte kültür mirası algısı kavramı da doğrudan ya da dolaylı olarak bu politikalarla yönetilmektedir. Bu yapıyı analiz edebilmenin en iyi yolu, mevcut tüm değişkenlerini kapsayan ve sadece geçmişi envanterlemek üzerine değil, aynı zamanda gelecek öngörüleri ve stratejilerini de içeren ortak kültürel çalışmalar yürütmektir. N. Özdemir, bu konuya yönelik olarak sürekli değişen dünya koşullarına, olguların çok cepheliliğine, disiplinler arası araştırmaların zorunlu hale geldiğine ve bu durumun bilim dallarını birbirine yaklaştırdığına dikkati çekerek yeni çatı disiplin olarak "Kültür Bilimi"ni vurgulamaktadır (Özdemir 2007:147). Özdemir'e göre "Kültür bilimi" sosyoloji, antropoloji, halkbilimi, dil ve edebiyat, sosyoloji, tarih, arkeoloji, sanat tarihi gibi farklı disiplinleri kendi potasında toplayan güçlü bir üst bilim alanı olarak belirginleşmektedir (Özdemir 2007:147).

Özellikle Balkanlar söz konusu olduğunda sosyal bilimler araştırmalarının evrenine yönelik bir görecelilik öne çıkmaktadır. Bölgenin siyasal ve sosyal çalkantıları ve kimin kime ne zaman öteki olacağının öngörülememesi gibi değişkenler, araştırmaları ve evrenlerini koşullamaktadır. Bir ülkenin yürüttüğü araştırmalar, ürettiği bilgi ve ortaya koyduğu belirlemeler, bir diğeri tarafından kabul görmemekte veya yok sayılmaktadır. Bu durumun üstesinden gelmenin en iyi yolu bilimsel üretimi paydaşlarla ortak bir heyecanla yürütebilmek, teknolojik olanaklarla daha çok yaygınlaştırmak ve küresel ölçekte paylaşmaktır.

Taşınabilir eserler açısından konuya bakınca, günümüzde bölge ülkelerinde yürütülen çalışma ve araştırmalarda izlenebildiği kadarıyla Osmanlı dönemi maddi kültür mirasını oluşturan eserlere en doğal erişebileceğimiz yerlerin müzeler olması beklenmektedir. Ancak ne yazık ki çoğu bölge müzesinde ya "Osmanlı" döneminden hiç bahsedilmemekte ya da adı dahi anılmadan 1400-1900 gibi periyodik seksiyon tanımlarıyla verilmektedir. "Türk" ve "Osmanlı" alerjisi diyebileceğimiz bu durum bilimsellikten de zaten uzaktır. Öte yandan müzeye giren eserler hem bir yandan şanslı, hem de bir yönüyle şansızdır. Şanslıdır, çünkü artık müze çatısı altında depoda ya da sergide kültürel mirasın somut ögeleri olarak yer bulmuştur. Şansızdır çünkü bir yönüyle o somut nesne ait olduğu kül-

türel ortamdan-varlıktan soyutlanmış, izole olmuştur. O nesnenin içinde hayat bulduğu gelenek, görenek ve bağlantılı olduğu somut olmayan kültürel kapsam çoğu Balkan ülkesinde artık eski köklerinin olduğu yerde değildir. Tarih içerisinde göçler ve diğer sosyal politikalar yoluyla pek çok Türk ve Müslüman topluluk artık o topraklarda yaşamamaktadır. Bu durum, günümüz kültür mirasını önemli bir bölümünü oluşturan dönemin el sanatı eserlerini yalıtık bir kadere sürüklemekte, üzerinde araştırma yapılamadıkça da öteki-kültürün diye tanımlanıp bir köşede ihmal edilmelerine yol açmaktadır.

Günümüzde pek çok ulusal ve uluslar arası kurumsal yapıda yukarıda açıklamaya çalıştığımız kapsam, "ortak kültürel miras" olarak ana çerçeveye oturtulabilmektedir. Ancak bu çerçevedekine herkes kendi penceresinden bakınca ortaklıktan çok farklılık dayanakları öne çıkarılmaktadır.

Değerlendirme ve sonuç:

Tarihsel kapsamından yola çıkarak günümüzde bakmaya çalıştığımız Balkanlar'daki Osmanlı dönemi maddi kültür mirası evreni, yapısı gereği "ortak" bir kültürel mirasın evrenidir. Bu mirası, müslüman, hıristiyan, Türk, Sırp, Boşnak, Yunan, Arnavut ve burada sayılamayan diğer tüm bölge ulusları "ortak" sahiplenmeli ve korumalıdır.

Bölgenin soğuk savaş sonrası dünyaya entegrasyonu ve özellikle Balkan ülkelerinin Avrupa Birliği vizyonu bizlere, ortak kültürel mirasımız ve bu kapsamda Osmanlı Dönemi maddi kültür mirasının değerlendirilişi, korunması ve yaşatılması konusunda yeni ve ileri çalışmalar için gelecek vaat etmektedir.

Günümüzde hem somut-maddi, hem de somut olmayan kültürel mirası koruma programları uluslararası düzeyde, UNESCO bünyesinde ve bu anlaşmalara taraf olan ülke meclislerince de kabul görmekte ve deklare edilmektedir. Bu kapsamda, "ortak kültürel mirası" koruma ve gelecek stratejileri oluşturma yönünde atılacak en faydalı adım, "ortak çalışmalar" yürütmek olacaktır.

Bu ortak çalışmalar, şüphesiz kendi tartışmalarını da üretecektir. Ancak disiplinler arası işbirliği ile ortaklığın paydaları üzerine bilimsel ölçütler ortaya konabilecek, somut olan ve olmayan ortak kültürel miras arasındaki dinamik bağlar sorgulanabilecek ve bunların birbirleri ile olan yoğun alışverişini dikkate alan kapsamlı araştırmalar ortak yeni bilimsel üretimler sunabilecektir.

Bu aşamada bizlere düşen nedir?

Özellikle bölgeye – Balkanlar'a yönelik gelecekte yürütülecek çalışmalarda disiplinler arası işbirliği içinde ortak araştırmalar planlanmalı ve yürütülmelidir. "Kültür Mirası" olgusunu tartışmaya, araştırmaya tek başına bir sosyal bilimler disiplini adeta yetmemektedir. Araştırmalar ve yürütüleceği evren tartışılırken günümüz değişkenlerinin tümü hesaba katılmalı ve "Kültür Bilimi" nin öngöreceği problem, yöntem ve sayıltıları ile konuya yaklaşılmalıdır. Balkanlar'daki Osmanlı Dönemi Kültürel mirasını araştırmak, değerlendirebilmek ve ortak paydada bölge ülkeleri ile de buluşabilmek için böylesi bir işbirliği aslında bizlere bilimsel açıdan güç birliği sağlayacaktır. Ülkemizin böylesi çağdaş kuramlar ve uygulamalar çerçevesinde ortak çalışmalara öncü ve paydaş olması için yeterli akademik birikimi ve potansiyeli vardır. Ancak bu birikimin, kurumsal ve ekonomik bir eşgüdüm içinde, etkinliğe dönüştürülmesi gerekmektedir.

Öncelikle yürütülmesi gereken çalışmalara gelince, erişim olanaklarımıza bağlı olarak erişebildiğimiz kadar çok maddi kültür mirasını belgelemek ve bilimsel olarak değerlendirmek ge-

rekmektedir. Bu konuda ülkemizde üniversite ve enstitülerimizde, TİKA, TÜBİTAK, TÜBA, UNESCO Türkiye Milli Komisyonları, ICOM ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'mız gibi kurumsal yapılar öncü çalışmalar yürütmektedir. Bu kapsama ülkemizdeki ve Balkanlar'daki Türkiyat Araştırmaları Enstitüleri, Balkan Araştırma Merkezleri ve özellikle de bölge ülkelerinin bu konudaki özdeş kurumlarını ortak bir koordinasyonda entegre etmemiz gerekmektedir. Ardından, uluslar arası her bilimsel platformda kültür mirasının ortaklığı yönü öne çıkarılmalı, yaygın iletişim olanaklarıyla ortak çalışma ağları oluşturulmalıdır.

Sonuçolarak Balkan Yarımadası'nda 1371-1912 yılları arasında süren Osmanlı döneminden koskoca bir kültür mirası kalmıştır. Bu miras, büyük bir tarihsel birliktelikten, ortaklıktan bizlere miras kalmıştır. Bu zenginliğin ortaklaşa sahiplenilmesi, araştırılması ve korunması gerekmektedir. Mevcut kapsam, maddi-somut, somut olmayan her türden kalıtıyla araştırmak üzere bizleri beklemektedir. Ulusumuz, bölgede yaşayan soydaşlarımız, bölgedeki paydaşlarımız ve hepsinden öte o koskoca mirasın içinde yer aldığı evren bizden bunu beklemektedir.

KAYNAKLAR

CASTELLAN, G. (1995) *Balkanların Tarihi,* İstanbul, Doğan Yay.

ÇADIRCI, M. (1991)*Tanzimat Döneminde Anadolu kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* Ankara.

ERCAN Y. (2001) *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler,* Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları.

FEHER, G.. (1985) *Bulgar Türkleri Tarihi,* T.T.K. Basımevi, Ankara.

FISKOVIC, C. (1949) "Dubrovacki zlatari ad XIII. XVII. Stolecja". *Starohrvatska provjeta*, Zagreb, 143-249.

HADJINICOLAOU, N. *Sanat Tarihi ve Sınıf Mücadelesi,* İstanbul, 1987.

HAJEK, A. (1965) "Sırbistan", *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, s. 155-161.

HALAÇOĞLU, Y. (1991) *XIV. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı,* TTK. Yayınları, Ankara.

İNALCIK, H. (1954) *Hicri 835 Tarihli Suret-i defter-i Sancak-i Arnavid,* Ankara: TTK B.

İNALCIK, H. (1993) "Osmanlılarda Cizye", *İslam Ansiklopedisi,* VIII, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi,: 45-48.

İNALCIK, H. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu toplum ve ekonomi,* İstanbul, Eren Y.

JORGA, N. (1948) *Osmanlı Tarihi,* Çev. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara.

KARAMEHDOVIC, M. (1980) *Umetnicka obrada metala u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo. Biblioteka Kulturno Nasljede.

KREŠEVLIAKOVIĆ, H.. (1949) *Esnafı ı Obrtı u Starom Sarajevu*.

NICOLESCU, C. (1968) *Argıntâria,* Bucureşti,.

ÖZDEMİR N. (2007) "Türklerin Tarihi Ve Karşılaştırmalı Kültür Bilimi Araştırmaları" *Millî Folklor*, S. 73, s. 147-153.

PETKOVIĆ, S. (1983) "Artistic activity and the struggle for survival of the Serbian church during the sixteenth and seventeenth centuries", *Balkan Studies V. 24*, 617-630.

RADOJKOVIC, B. (1962) *Staro srpsko zlatarstvo*, Beograd. Zavod za izdavanje udzbenike Narodne Republike Srbije.

RADOJKOVIC, B. (1966) *Srpsko zlatarstvo XVI i XVII Veka,* Novi Sad. Zavod za izdavanje udzbenike Narodne

Republike Srbije

RADOJKOVIC, B-D. MILOVANOVIC. (1981) *Masterpieces of Serbian Goldsmiths' Work. 13th-18th century Exhibition***,** London.

SHAW, E. (1983)*History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* Cambridge.

SOTIROV, I. (1985) *Ciprovska Zlatarska Skola,* Sofia.

STOIANOVICH, T. (1999) "Osmanlı Hakimiyetinde Via Egnatia" *Sol Kol :* Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699), (Ed: Elizabeth Zachariadou) İstanbul, Tarih vakfı Yurt Yayınları,s. 225-240.

ŞAKOTA, M. (1981) *The treasury of Banja Monastery*, Belgrade. Republicki zavod za zastitu spomenika kulture.

TODOROVA, Maria (2000) "Balkanlar'daki Osmanlı Mirası", İmparatorluk Mirası (Ed. Carl Brown), İstanbul, s.70-112

YENİŞEHİRLİOĞLU, F. (2000) "Erken Osmanlı Döneminde Balkanlarda Kent Oluşumu veya Değişimi", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslar arası Sempozyum Bildirileri,* Ankara, s. 887-892.